

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتاب تاریخ قم

مؤلف

حسن بن محمد بن حسن قمی

(قرن چهارم)

مترجم

حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی

قرن نهم

تصحیح

دارالتحقیق آستانه مقدسه قم

قمی، حسن بن محمد، قرن ۴ ق.
تاریخ قم / حسن بن محمد بن حسن قمی؛ ترجمه حسن بن علی قمی؛ به تصحیح
دارالتحقیق آستانه مقدسه قم. - زائر، ۱۳۸۵.

۳۴۶ ص.

واژه‌نامه.

کتابنامه، ص ۴۴۲ - ۴۴۶.

کنگرة بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه (علیها السلام) و مکانات فرهنگی قم

۱. قم - تاریخ، ۲. قم - سرگذشتنامه، الف. قمی، حسن بن علی، مترجم.

۸ ق ۷۷ م ۲۱۱۳ DSR ب. دارالتحقیق آستانه مقدسه قم.

کنگرة بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانات فرهنگی قم
مجموعه آثار شماره (۵۰)

کتاب تاریخ قم

نویسنده: حسن بن محمد بن حسن قمی

مترجم: حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی

صفحه آرا: محمد علی محمدی

ناشر: زائر - آستانه مقدسه

لیتوگرافی: امام سجاده (ع)

چاپ و صحافی: باقری - قم

نوبت و سال چاپ: اول - بهار ۱۳۸۵

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۳۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۶۴ - ۸۵۶۷ - ۷۳ - ۵

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

مرکز پخش: قم - میدان شهداء (چهار راه بیمارستان)

تلفن ۷۷۴۲۵۱۹ - ص. پ: ۳۵۹۷ - ۳۷۱۸۵

فهرست مطالب

۱	 مقدمه کنگره
۵	 مقدمه

باب اول

۲۹-۱۴۶

۳۱	 فصل اول: در ذکر قم و سبب نام نهادن آن
۳۷	 ذکر صورت فتح ناحیت قم
۳۸	 ذکر حدود قم
۳۹	 ذکر برج قم
۳۹	 ذکر طرق قم
۴۰	 ذکر میدانها بقم
۴۱	 ذکر فنطرها بقم
۴۱	 ذکر مساجد قم
۴۱	 ذکر حمامات بقم
۴۲	 فصل دوم: در ذکر سبب جدا کردن قم از اصفهان و وقت شهر گردانیدن آن
۴۷	 فصل سوم: در ذکر آنچه داخل قم است و خطه آن از ضیاعها و مواضع
۵۴	 فصل چهارم: در یاد کردن اول مسجدی که بقم بنا نهادند
۵۴	 ذکر مسجد جامع و منبر بقم
۵۶	 ذکر دارالضرب و سراهای والیان و حاکمان و زندانها به شهر قم

فصل پنجم: ذکر کاریزها و جویها و رودخانهها و آسیاها	۶۰
ذکر قسمت آب این کاریزها و منبع و چشمه گاه آن	۶۳
ذکر قسمت آب کاریزها	۶۴
ذکر صورت آب رودخانهها و کیفیت منبع و منشأ آن بقم	۶۸
ذکر آبهایی که به آب رودخانه اضافه کرده‌اند از مواضع دیگر	۶۹
ذکر جویهای قم و نواحی آن	۷۳
ذکر آسیاهایی که بقم بوده‌اند	۷۶
فصل ششم: ذکر عدد رستاقهای شهر قم و ضیاع آن از عربی و عجمی	۸۱
فصل هفتم: بعضی از طلسمات و چشمیهای نمک بقم، با ذکر بعضی از نواحی مشهور	۱۲۶
ذکر طلسمات و کانه‌های نمک بقم	۱۲۶
ذکر بعضی از آتشکده‌های ناحیت قم	۱۲۸
فصل هشتم: ذکر اخباری که در فضیلت قم و نواحی و ساکنان آن آمده	۱۳۲

باب دوم

۱۴۷-۲۷۰

فصل اول: ذکر مساحت‌های واقعه بقم و اوقاف آن	۱۴۹
فصل دوم: یاد کردن ارتفاعها و خراج مال آن بقم	۱۵۷
طسوج و ناحیه رود آبان	۱۶۶
طسوج لنجروود	۱۶۶
طسوج ابرشتجان	۱۶۷
طسوج سراجیه	۱۶۷
طسوج وازه کروود	۱۶۷
طسوج رودبار	۱۶۷
طسوج قاسان	۱۶۷

۱۶۸	رستاق ساوه ، طسوج فیستین
۱۶۸	طسوج خوزان
۱۶۸	شق میلادجرد
۱۶۸	وضیعه و طسوق دۆم ؛ رودابان
۱۶۹	طسوج واز [ه] آکروود
۱۶۹	طسوج رودبار
۱۷۰	رستاق ساوه و جزستان
۱۷۰	شق آبه فارقین
۱۷۰	رستاق ورّه و طسوج ارونجرد
۱۷۰	طسوج الدور
۱۷۱	طسوج فراهان
۱۷۱	طسوج طبرش
۱۷۱	رستاق قاسان
۱۷۲	وضیعه و طسوق سۆم ؛ طسوج جبل
۱۷۲	واز طسوج ساوه ؛ طسوج جبل
۱۷۲	واز شقّ آبه
۱۷۲	واز شق میلادجرد
۱۷۲	واز رستاق طبرش اصبهانی و همدانی
۱۷۲	واز رستاق ساوه طسوج جزستان
۱۷۳	واز رستاق قاسان ؛ رستاق خوی
۱۷۳	وضیعه و طسوق چهارم ؛ رستاق خوی
۱۷۳	رستاق ورّه
۱۷۳	طسوج جهروود
۱۷۴	رستاق طبرش

۱۷۴	طسوج جوززه و جرکان
۱۷۴	رستاق کوزدر
۱۷۴	رستاق فراهان
۱۷۷	وضیعه و طسق پنجم؛ شق آبه و میلاد جرد
۱۷۷	رستاق طبرش همدانی و اصبهانی
۱۷۷	رستاق انار طسوج جاست
۱۷۷	و از شق میلاد جرد
۱۷۷	و از کوزدر و وزه
۱۷۷	طسق و وضیعه ششم؛ از طسوج سراج
۱۷۷	طسق وضیعه هفتم
۱۸۰	فصل سوم: در ذکر خراج قم
۱۸۱	رستاق فراهان
۱۸۱	اصل مال
۱۸۱	الباقی بعد ذلک
۱۹۴	الرسایق
۱۹۶	رستاق لنجروود
۱۹۷	الرودابان
۱۹۷	تفصیل سکک ابرشتجان
۱۹۷	الرودابار
۱۹۸	سراج
۱۹۸	الجبل
۱۹۹	و از کروود
۱۹۹	انار
۲۰۰	وراردهان

۲۰۰	جاست
۲۰۰	قاسان
۲۰۱	وره
۲۰۱	جهرود
۲۰۱	وادی اسحاق
۲۰۱	مزارع اروند جرد
۲۰۱	طبرش
۲۰۲	وزواه
۲۰۲	ساوه
۲۰۳	خوی
۲۰۴	فراهان
۲۰۴	کوزدر
۲۰۴	دوراخر
۲۰۵	فصل چهارم: ذکر اختلاف ضرائب خراج بقم
۲۰۸	ذکر نجوم خراج و دفعات آن بقم
۲۱۱	ذکر کفایت در خراج کوره قم
۲۱۴	ذکر اطلاق و رهنیدن از ضمان اهل قم را
۲۱۴	ذکر رسم «جهید» بقم
۲۲۲	ذکر رسم و دستور در ستدن خراج بقم قدیماً و سبب گرفتن آن
۲۲۹	ذکر صورت خراج بقم و صورت اهل آن از عرب و ذکر اسباب بقم
۲۳۴	ذکر مال مشاخره بقم که آن را به اصطلاح اهل قم «ماهیان» گویند
۲۳۴	ذکر مال عمال و اهل نزول در نواحی قم
۲۳۵	ذکر مال نصف العشر بقم
۲۳۶	ذکر خراج به بلده قم

۲۳۶	ذکر وجوه اموال و منافع آن بقم که آن را به اصطلاح «مراقق» گویند.....
۲۳۸	دیگر اخبار و روایات که در باب وجوه اموال صدقات آمده‌اند.....
۲۳۹	ذکر وجوه صدقات از غلات و غیر آن.....
۲۴۳	ذکر احکام زمینها.....
۲۴۶	ذکر مال صدقه و فرائض و رسوم آن که از اهل علم روایت کرده‌اند.....
۲۵۰	نسخه برات مال صدقات چون بستانند.....
۲۵۰	ذکر سال فرائضهای صدقات از شتر و گاو و گوسفند.....
۲۵۳	فصل پنجم: ذکر آنچه گفته‌اند در امر خراج به روزگار عجم و در اسلام.....

باب سوم

۲۷۱-۳۴۶

۲۷۳	فصل اول: ذکر ولادت علی و فاطمه علیهما السلام و عدد اولاد و وقت وفات ایشان.....
۲۷۳	ولادت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام
۲۷۸	ولادت فاطمه زهرا علیها السلام و مدت حیات و وقت وفات او.....
۲۷۹	ولادت ابو محمد الحسن بن علی علیهما السلام و ذکر فرزندان او و مدت حیات.....
۲۸۱	ذکر ولادت امام شهید مظلوم حسین بن علی علیهما السلام و اولاد و اعقاب او.....
۲۸۴	ذکر ولادت ابی الحسن علی بن الحسین علیهما السلام و عدد اولاد او و اعقاب او.....
۲۸۵	ذکر امام پنجم ابی جعفر محمد بن علی الباقر علیهما السلام و ولادت او و ذکر اولاد و اعقاب او.....
۲۸۶	ذکر امام ابی عبدالله جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام و ولادت او و عدد اولاد.....
۲۸۶	ذکر ابی الحسن موسی بن جعفر علیهما السلام و ذکر اعقاب و اولاد او.....
۲۸۸	ذکر امام هشتم علی بن موسی الرضا علیهما السلام و ذکر ولادت او و عدد اولاد.....
۲۸۹	ذکر امام ابی جعفر محمد بن علی علیهما السلام و ولادت و عدد فرزندان او و مدت عمر.....
۲۹۱	ذکر امام ابی الحسن علی بن محمد العسکری علیهما السلام و ذکر ولادت و اولاد و اعقاب او.....
۲۹۴	ذکر امام ابی محمد الحسن العسکری علیهما السلام و ولادت او و مدت عمر و امامت او.....

ذکر ولادت قائم آل محمد ﷺ و وقت غیبت او و اخبار دالّه بر وجود شریف او	۲۹۶
فصل دوم: ذکر طالبیه که بقم آمدند و وطن ساختند	۲۹۸
ذکر آنچه در فضایل طالبیه روات ثقات یاد کرده اند	۲۹۸
ذکر جمعی از طالبیه که بشهر قم و اطراف آن نزول کرده و وطن گرفته	۳۰۱
سادات حسینیّه	۳۰۶
سادات موسویه	۳۲۰
دیگر از سادات عریضیه	۳۲۴
دیگر از اولاد «احمد بن علی بن جعفر علیه السلام»	۳۲۵

باب چهارم

۳۸۲-۳۴۷

فصل اوّل: آن گروه عرب که بقم آمدند و وقت آمدن ایشان بقم	۳۵۲
فصل دوم: سبب نقل و رحلت کردن آن گروه عرب از کوفه	۳۵۶
ذکر نقض عهد و شکستن پیمان اهل عجم مر اهل عرب را	۳۶۸
ذکر کشتن «حجاج بن یوسف»، «محمد بن سائب [بن] مالک اشعری» را	۳۷۳

باب پنجم

۴۳۷-۳۸۳

فصل اوّل: در ذکر اخبار گروه عرب اشعریین اسلامیّه و سبب اسلام آوردن ایشان	۳۸۵
ذکر فضایل مرویه درباره اشعریان	۳۹۴
ذکر حدیث «جفنه»	۳۹۷
ذکر مفاخر و مناقب ایشان در ایام جاهلیت و در ایام اسلام	۴۰۰
ذکر مفاخر اشعریان در ایام جاهلیت	۴۰۴
ذکر ضیعتها و منازل و رایات اشعریان	۴۰۵

۴۰۶	ذکر رایات و علمهای اشعریان
۴۰۸	ذکر منزلهای اشعریان و شهرهای ایشان به یمن
۴۰۹	ذکر اشراف وجوه اشعریان در ایام اسلام
۴۲۲	ذکر فتح ابو موسی اشعری
۴۲۶	فتح تستر
۴۳۸	واژه نامه
۴۴۲	فهرست منابع

مقدمه کنگره

حضرت امام صادق علیه السلام:

«حرم ما اهل بیت علیهم السلام، شهر قم است. آنجا بانویی از فرزندانم به نام فاطمه دفن می شود بهشت بر هر که او را زیارت کند، واجب می گردد»^(۱).

قم که به لقب «حرم اهل بیت علیهم السلام» مفتخر گردید، نه تنها به جهت وجود مردمی است که در آن بحسن عبادت و توحید عبادی در قیام و رکوع و سجود شناخته شده اند^(۲)، و در آرمان شهر اسلامی گرد حضرت مهدی علیه السلام اجتماع و به یاری آن حضرت قیام خواهند نمود، و نه صرفاً به جهت وجود بزرگ ترین حوزه علمی و حدیثی و معرفتی شیعه در آن؛ بلکه این شهر مفتخر است که چونان صدفی زمینی، گوهر آسمانی و ملکوتی فرزندان باب الحوائج الی الله را در بر گرفته و مسجد اولیای الهی گردیده است. اگر در گذشته شهر قم محل محدثان بزرگ و معبد و سجده گاه فاطمه معصومه علیها السلام بوده، امروزه نیز پرچم دار فرهنگ ناب فقه جعفری و معنویت و عرفان و ضمن تربیت و پرورش یاران امام عصر ارواحنا فداه زائران آن حضرت را با معارف بلند دینی میزبانی می کند. آری، «زیبید اگر خاک قم به عرش کند فخر»^(۳).

قم شهری است که بر ولایت و مودت اهل بیت علیهم السلام پایه گذاری شده و به همین

۲. مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۲۰۶.

۱. سفینه البحار، ج ۲، ص ۴۴۶.

۳. دیوان امام خمینی، ص ۲۵۷.

جهت، پایگاهی برای علویان و شیعیان و دژ تسخیر ناپذیری علیه ستمگران بوده است و ائمه علیهم السلام با تعبیراتی خاص و بلند از این شهر یاد کرده‌اند^(۱).

از هنگامی که شهر قم مسکن حضرت سنی، فاطمه معصومه علیها السلام گردید، بُعد فرهنگی و معنوی آن در کنار تحولات اجتماعی و سیاسی متحول و شکوفا شد، و از چنان موقعیتی برخوردار شد که جناب حسین بن روح رضوان الله علیه، از نواب اربعه، تأیید محتوای یک کتاب علمی و فقهی را مشروط به نظر مساعد علمای قم نمود^(۲). وجود حوزه غنی و بزرگ شیعه، در این شهر و دفاع علمی از اسلام راستین به وسیله تألیف کتابها، اعزام مبلغان و زادگاه انقلاب اسلامی بودن و... همه و همه به برکت وجود فرزند رسول خدا، کریمه اهل بیت علیها السلام، در این شهر است.

از آنجا که سال ۱۳۸۴ ش. با یک هزار و دویست و پنجاهمین سالگرد ولادت آن حضرت، و نیز با پایان تجدید طلاکاری گنبد مطهر - که در زیبایی کم نظیر و بلکه بی نظیر است - مقارن شده، به منظور معرفی بیشتر آن حضرت و تبیین جایگاه ویژه شهر قم در ترویج فرهنگ تشیع، به دستور تولیت عظامی آستانه مقدس، حضرت آیه الله مسعودی (دام عزه)، «کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم» شروع به فعالیت نمود و در چهار موضوع:

الف) حضرت معصومه علیها السلام و آستانه مقدس،

ب) قم و فرهنگ تشیع،

ج) حوزه علمیه قم،

د) انقلاب اسلامی در قم،

با محوریت آستانه مقدس، حدود پنجاه جلد کتاب که اکثر آنها جنبه تألیف و برخی دیگر جنبه ترائی دارد و محققان تألیف و تصحیح شده است.

آثاری که در محورهای فوق تدوین و نگارش یافته، تنها قدم کوچکی است که می‌تواند نقطه شروعی برای تحقیقات گسترده و عمیق باشد که سزاوار موضوعات

یاد شده است.

کتاب «تاریخ قم» را حسن بن محمد بن حسن شیبانی در سال ۳۷۸ ق. و در ۲۰ باب برای صاحب بن عباد تألیف نمود. این کتاب به عربی بود و در سال ۸۶۵ ق. توسط حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک و به دستور خواجه فخرالدین ابراهیم بفارسی ترجمه گردید. اما متأسفانه، هم اصل عربی این کتاب مفقود شده و هم پانزده باب از ترجمه فارسی آن؛ تنها ۵ باب این کتاب اکنون موجود است. علامه مجلسی این کتاب را جزء مصادر «بحارالانوار» قرار داده و گاهی احادیث این کتاب را که بفارسی است، به عربی برگردانده و در کتاب خود نقل کرده است.

مؤلف این کتاب، معاصر شیخ صدوق بوده، اما چیزی از شیخ صدوق درباره وی و یا نامی از صدوق در این کتاب نیامده است و حتی کتاب‌های رجالی متقدم نیز چیزی در مدح و یا وثاقت مؤلف این کتاب ذکر نکرده‌اند. برخی از مطالب این کتاب نیز در مورد تاریخ موالید یا شهادت ائمه علیهم‌السلام با کتاب‌های تاریخی معتبر موافق و هماهنگ نیست. به همین جهت، این کتاب در عین ارزش فراوان آن از جهت تاریخی و کهن بودن آن به تنهایی نمی‌تواند مورد استناد در مسائل مهم خصوصاً مطالب فقهی قرار گیرد، اما هرگز عظمت و ارزش تاریخی آن مورد شک و تردید قرار نگرفته و همیشه به عنوان یک اثر قابل استناد در شناخت تاریخ تشیع در قم مورد استفاده قرار گرفته است و بلکه می‌توان ادعا کرد که تاریخ قم و فرهنگ و تمدن این شهر بدون این کتاب قابل شناخت نیست و بلکه ابتر و ناقص خواهد بود.

دبیرخانه کنگره «بزرگداشت حضرت فاطمه معصومه علیها‌السلام و مکانات فرهنگی قم»، از همان آغاز فعالیت خود به تصحیح و احیای این کتاب روی آورد، و با آنکه تصحیح دانشمند و محقق بزرگ آن سید جلال‌الدین تهرانی بسیار عالمانه و دقیق بود، اما دبیرخانه با تهیه یک نسخه خطی از کتاب که در اختیار مرحوم تهرانی نبوده است، به تصحیح مجدد کتاب پرداخت و پس از مشکلات فراوانی که در این زمینه پدید آمد، سرانجام حجة الاسلام والمسلمین محمدباقر بابانیا از محققان دارالتحقیق کار

مقابله، تصحیح و تعلیقات کتاب را به انجام رساند و با تلاشهای پیگیر و مداوم حجة الاسلام والمسلمین علی اشرف عابدی به سامان رسیده و به صورت حاضر به دانش پڑوهان عرضه می گردد.

لازم به ذکر است که در این تصحیح، حرف «ع» برای چاپ مطبوع و حرف «ط» برای نسخه خطی آستانه مقدسه (شماره ۲- ۱۲۴) رمز نهاده شده است.

در اینجا لازم است تشکر کنیم از تولیت آستانه حضرت آية الله مسعودی، مدیر عامل انتشارات زائر جناب آقای فقیه میرزایی، و مدیریت فرهنگی حجة الاسلام والمسلمین عباسی و خصوصاً برادر بزرگوار جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای علی اشرف عابدی که سهم فراوانی در به ثمر رسیدن آثار این کنگره داشته اند و با راهنماییها و مساعدتهای خود کنگره را به سامان رساندند.

بر خود لازم می دانم که اذعان و اعتقاد قلبی خود را ابراز دارم که اگر توفیقات خدای متعال و عنایات کریمه اهل بیت علیهم السلام نبود، از برداشتن کوچک ترین قدمی در این راه عاجز و ناتوان بودیم.

و ما توفیقی الا بالله، علیه توکلت و الیه انیب

احمد عابدی

دبیر کنگره

مقدمه استاد سیدجلال الدین تهرانی بر چاپ اول کتاب

این کتاب که از نظر قارئین گرام می‌گذرد، کتاب «تاریخ قم» تألیف «حسن بن محمد بن حسن قمی» از علمای مانه چهارم هجری است که آن را در سال ۳۷۸ قمری به تشویق «صاحب بن عبّاد اسماعیل کافی الکفاة» در عصر «فخر الدّولة دیلمی» به عربی تألیف نموده. اصل این کتاب که به عربی بوده است، در ایام ما کسی آن را ندیده و بعداً در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ هجری به توسط «حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی» بفارسی ترجمه گردیده است.

این کتاب مشتمل بر بیست باب بوده است، به طوری که مؤلف در فهرست مندرجات می‌نویسد، ولی تا حال نسخ «تاریخ قم» فارسی که دیده شده است، بیش از پنج باب آن را نداشته؛ مانند همین نسخه که مورد مطالعه آقایان واقع می‌گردد. نمی‌دانیم به عربی هم بیش از یک جلد شامل پنج باب تألیف نشده و یا آنکه مترجم بیش از پنج باب آن را ترجمه ننموده است؟

در هر صورت این کتاب از نفایس کتب تاریخی است که مشتمل بر فوائد بسیاری می‌باشد و ما آن را از روی نسخه‌ای که به سال ۱۰۰۱ تحریر شده، به طبع رسانیدیم و فهرست مفصلی از اعلام و اماکن، ضمیمه آن ساختیم. امیدواریم که این گونه خدمات ناقابل ما مورد قبول واقع گردد.

تهران - ۱۸ آذرماه ۱۳۱۳ مطابق دوم رمضان ۱۳۵۳

سید جلال الدین تهرانی